

I.B. Віктор

Національний технічний університет «ХПІ»,
старший викладач

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СИМВОЛІКИ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ: СИМВОЛІКА ПРИРОДНОГО І СОЦІОКУЛЬТУРНОГО В ФОЛЬКЛОРИ

В статті проаналізована символіка природного та культурного, значення символу в українській традиційній культурі. Доводиться, що природні символи мають мистецьку та соціокультурну символіку, обумовлену насамперед соціальною та міфологічною ієрархією. Досліджуються образи птахів, які поєднують небесний та земний світ, сакральну та повсякденну культуру. Соловей стає уособленням мистецтва, лебідь стає втіленням досвіду та поезії, журавель стає символом шанування предків, лелека стає символом материнства та любові до Батьківщини, родини. Це обумовлено як автентичною українською міфологією, так і культурними контактами з античним та європейським світом. Особливо складна та давня символіка, її філософське та онтологічне наповнення у писанкарстві, оскільки писанка відображує давні космологічні міфи.

Ключові слова: філософія культури, українська культура, обряд, традиція, перформативний поворот, символ, культурна антропологія, міф.

Iryna Victor

PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF THE SYMBOLS OF UKRAINIAN TRADITION: SYMBOLS OF NATURAL AND SOCIOCULTURAL IN FOLKLORE

The article analyzes the symbolism of the natural and cultural meaning of the symbol in the Ukrainian traditional culture. It is proved that natural symbols have artistic and socio-cultural symbols, primarily due to the social and mythological hierarchy. The images of birds that combine the heavenly and earthly world, the sacred and everyday cultures are united. The nightingale becomes a personification of art, the swan becomes an embodiment of experience and poetry, the crane becomes a symbol of the veneration of ancestors, the stork becomes a symbol of motherhood and love for the

Motherland, the family. This is due both to authentic Ukrainian mythology and cultural contacts with the ancient and European worlds. Particularly complex and long-standing symbols, its philosophical and ontological content in Easter eggs (pysanka), since the pysanka reflects the ancient cosmological myths.

Key words: philosophy of culture, Ukrainian culture, ritual, tradition, performative turn, symbol, cultural anthropology, myth.

И.В. Виктор

ФИЛОСОФСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ СИМВОЛИКИ УКРАИНСКОЙ ТРАДИЦИИ: СИМВОЛИКА ПРИРОДНОГО И СОЦИОКУЛЬТУРНОГО В ФОЛЬКЛОРЕ

Проанализирована символика природного и культурного, значение символа в украинской традиционной культуре. Доказывается тезис о том, что природные символы имеют художественную и культурную символику, обусловленную, в первую очередь, социальной и мифологической иерархией. Исследованы образы птиц, которые соединяют мифологический небесный и земной мир, священную и обыденную культуру. Соловей становится воплощением искусства, лебедь – опыта и поэзии, журавель является символом почтения к предкам, аист является символом материнства и любви к родине, семье. Это обусловлено как автентичной украинской мифологией, так и культурными контактами с античным и европейскими обществами. Особенно сложная и древняя символика, ее философское и онтологическое содержание в писанкарстве, поскольку писанка отображает древние космологические мифы.

Ключевые слова: философия культуры, украинская культура, обряд, традиция, перформативный поворот, символ, культурная антропология, миф.

Постановка проблеми. Природний та соціокультурний світ співставляються та часто протиставляються в українській традиції.

Символіка природного часто придбає аналогію до людського – відбувається ототожнення макрокосму та мікркосму, що характерно як для найархаїчнішого шару фольклору та народно-релігійних уявлень, так і для радянського та пострадянського періодів.

Символіку традиції та роль символізації у функціонуванні культури досліджували І. Нечуй-Левицький [11], М. Костомаров [8], М. Сумцов [13], Е. Кассіер [7], К. Леві-Строс, С. Аверінцев [1], Ю. Лотман [10], Ю. Степанов [12], О. Кісь, К. Богданов, С. Кримський [9], М. Гримич, О. Титар [14], У. Хархаліс [15].

Мета статті – дослідити символіку природного та соціокультурного в українській традиції, визначити ментальні та філософсько-культурні виміри такої символіки.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження.

Вперше на глибоку символічність української традиції, усього обрядового комплексу української культури та зв'язку цього комплексу з міфологічною та релігійною картиною світу українців заявили І. Нечуй-Левицький та М. Костомаров. Зокрема М. Костомаров зазначав, що «коли народ формує певне поняття про духовне значення якогось предмету фізичного світу, то це значить, що такий предмет заключає символ для народу. Ці символи, розташовані всередині системи, складають символіку народу, котра служить нам важливим джерелом для розуміння його духовного життя. У загальному сенсі символика природи є продовженням природної релігії. Погляд на природу показує разом з релігією, що таке народ, яке людське буття він уміщує у собі, а це приводить до розуміння подальших історичних питань: чому народ чинив так, а не інакше» [8, с.43].

І. Нечуй-Левицький виходив з християнської точки зору на традицію загалом, але не відкидав при цьому самотності української культури, її самостійного розвитку, глибокого архаїчного індоєвропейського рівня її основної символіки, а саме він висловлювався таким чином: «Основа давньої української міфології така сама, як у всіх арійських народів... Народ славив світлі сили, годив темним силам, щоб пригорнути до

себе небесну ласку, щоб присилувати усі сили служити його практичним цілям. Форми, в які склалась давня українська міфологія, були реальні образи, взяті на землі, бо кожний народ творить собі богів, на себе глядячи і за своїм смаком, дає їм форми по своєму психічному характеру» [11, с.14].

Сукупність символів слов'янських культур як певну онтологічну та семіотичну цілісність намагались дослідити радянські та пострадянські дослідники С. Аверінцев, Ю. Лотман, Ю. Степанов, М. Гримич, С. Кримський. Зокрема Ю. Степанов здійснює масштабний проект з визначення значущих символів та понять російської культури [12]. Значення фольклорної традиції у функціонуванні радянської культури та складні механізми символізації традиції як ідеології при радянському режимі досліджував К. Богданов (Богданов К. А. «Vox populi : Фольклорные жанры советской культуры»).

Також новаторськими стають дослідження традицій середини – кінця ХХ століття, що трактують обрядовість та ритуал, їх символіку з точки зору перформативності, різних аспектів театрального дійства. Особливо цікавими в методологічному плані стають праці П. Бьорка. Пітер Бьорк так характеризує зростання ролі «перформативного», «драматичного» повороту у дослідженні символіки ритуалів, «природного» та «награного», «штучного» компоненту в обрядовій символіці та обрядовій дії: «Радянський семіотик Юрій Лотман говорив про життя як театр у двох своїх важливих статтях, вперше виданих в 1970-х роках, де повсякденна поведінка російського дворянства XVIII ст. описувалась як «ритуалізоване розігрування європейського життя» і стверджувалось, що в Європі межі XVIII – XIX ст. «театр проникав у життя й активно перебудовував побутову поведінку». На початок 1970-х років американські фольклористи Роджер Д. Ебрахамс і Річард Боман, антропологи Джеймс Фернандес, Делл Хаймс і Стенлі Тембая, а також політолог Мюррей Едельман використовували поняття вистави у своїх підходах до вивчення ритуалу, оповіді, чуток та інших аспектів повсякденного життя. Хаймс в той же час навіть писав про «прорив у сферу вистави». А лінгвіст Анна Вежбицька аналізувала явище, котре вона назвала психологічними «сценаріями» (пізніше – «культурними сценаріями»), – «сценарії щирості», «сценарії тепла», «сценарії спонтанності». У 80 – 90 – х роках ХХ ст. число досліджень перформативності швидко примножувалось, і вони стали розповсюджуватись на нові галузі, такі як політика чи гендер» [3, с.338].

Символіка української традиції як тієї, що має давнє архаїчне коріння, будується навколо кількох основних наріжних концептів та символічних полів – концепту священного сакрального простору та часу (особливе значення має землеробський символ дерева життя, а також символіка храму), концептів календарних річних змін (поєднання народного язичницького та християнського календаря), символи-концепти зооморфного світу (особлива роль птахів – лебідя, солов'я, лелеки, тварин – бика, корови, кози) та рослин (особлива роль калини), концепту священної події (свята), комологічні символи неба, небесної стихії, солярні символи та водні символи. До наріжних концептів ми також можемо віднести символи священних каменів, елементів побутової культури (писанкарство) та святкування (танець, спів, сумісна трапеза), культу слави, героїв та героїчної поведінки.

Як найбільш давній прошарок української традиції виділимо та дослідимо зооморфну та орнітоморфну символіку, а також святкування, елементи побуту, пов'язані з давнім мисливським та аграрним циклом (щедрування, початок оранки, обряди сівби, величання, благословення короваем), оскільки це не тільки найбільш давні «примордіальні» складові традиції, але й ті складові, що транслюються у сучасній свідомості та ментальності як важливі та визначальні, а також ті, що дозволять нам прослідкувати взаємодію природного-культурного у сучасній українській традиції.

Як зазначає з приводу значення символіки української культури О. Титар: «Сторони світу та елементи стихій ототожнюються з зооантропоморфною символікою,

що змінюється залежно від кліматичних та географічних зон, але відповідає принципу найкращої символізації трьох основних стихій (небо, земля, вода) та відповідних архаїчних символічних тварин (птаха, звір, риба)»[14, с.63].

В символах-концептах птахів найбільше значення мають лелека, журавель як символ родини, народження нового, надії, суспільства, суспільної згоди, лебідь як символ мужнього воїна та поета, творця та співця краси, та соловей, як образ пісні, рідної домівки, творчості.

Наша гіпотеза полягає в тому, що ці три ключові образи увібрали у себе як символіку автентичного характеру, так і античну й європейську культурну символічну спадщину. Середньовічне тлумачення цих птахів не тільки включає їх до бестіарію, але й надає християнського забарвлення цим символам (лелека годує своїх батьків, є символом зв'язку родини та шанобливості до предків, журавель та лелека стають символами притомності, пильнування, батьківства, лебідь стає символом поета, поезії, муз Ерато і Клію, любовної насолоди та історичної правди поезії, соловей символом співця). Щодо античних образів, то ми можемо сказати про наявність трьох ключових птахів, що виражають зв'язок з обрядом, богами та співом, на цій основі вони стають найважливішими та найрепрезентованішими в греко-римській культурній спадщині. Лебідь – символ Аполлона, муз, гімнічної поезії та старого майстерного поета, він поєднаний з журавлем як птахом, що пильнує та видає артикульовані звуки, обидва позначають гімнічну поезію. В античній культурах і культурах Причорномор'я (культуру України в цьому контексті ми розглядаємо як ту, що увібрала в себе античну спадщину) лебідь пов'язаний з іншими птахами – орлом як друга орнітоморфна іпостась Зевса та журавлем як два птахи Аполлона, що видають артикульовані звуки. Лебідь до того ж у римській культурі був символом не тільки Аполлона, але Венери, культ якої, а відповідно і лебідя, проголосив як державний імператор Август Октавіан.

До того ж соловей як такий стає символом музики – найшанованішого мистецтва античності, що наближає наш світ до богів, оскільки музика була найшановнішим мистецтвом в античності, теорію музики розробляли грецькі та римські філософи від Піфагора та Платона (діалоги «Держава», «Закони») до Боеція. Також вчення про звук лежало в основі античних вчень про мову – найважливішим було розрізнення артикульованого (свідомого) та не артикульованого (несвідомого) звуку, тому природні об'єкти, які, на думку античних вчених, могли видавати артикульовані звуки, шанувались і вважались провісниками богів. На важливість звуку для античного розуміння світу вказує велика кількість ономапоетичних лексем та лексем на позначення способів видавання звуків у словниках давньогрецької та латинської мови, самі ж звуки класифікувались за ступенем гучності, членороздільності, мелодійності, інтенсивності, загальною артикульованістю. Як зазначає дослідниця Марія Грекова, абсолютна більшість згадок в античній спадщині стосуються солов'я та лебідя, коли соловей виконує пісню (мелос, кант), як людина, то лебідь співвідносний з старим майстерним поетом: «Серед усіх птахів лише 18 (сова, пугач, крук, ворона, зозуля, одуд, голуб, припутень, куріпка, півень, курка, гуска, лебідь, горобець, дрізд, синиця, ластівка, соловей) мають спеціальні лексеми на позначення звуків, що вони видають, причому давньогрецьких таких лексем 32, а латинських – 21. Абсолютна більшість лексем, що позначають чи характеризують спів птахів, належить звукам солов'я та лебедя. Для солов'я таких лексем – 23 давньогрецьких (3 спеціальні) та 11 латинських (2 спеціальні); для лебедя – по 5 давньогрецьких та латинських (з них 1 – спеціальна). На позначення співу солов'я, єдиної з усіх пташки, використовуються лексеми зі значенням власне «пісня»: μέλος та cantus. Самі орнітоніми «ἀηδών» та «luscinia» походять від дієслів зі значенням «співати» (ᾄδω та сапо). Спів солов'я асоціювався із журливим звучанням авлосу (флейти). Журливість звучання пов'язана з античним сприйняттям музики, багатої на

лади, але бідної на мелодії та інтонації. Мелодія з переливами, не монотонна, була властива лише френам (плачам). Для позначення лебедя вживання лексем зі значенням «спів» виявляється оказіональним: *ales canogus* («співочий птах») – називає його Горацій (Нор., *Сарм.* 2, 20). Сталим епітетом лебедя є «солодкоголосий» (*γλυκίφθογγος*, *dulcisonus*). Мелодія в античності зазвичай не існувала без слів, пісня – без танцювальних рухів. Дієслово *μέλω* позначало єдність музики, співу і танцю» [4, с. 154 – 155].

Окремо відбувалось дослідження концептів птах, співочий птах та лелека в українській культурі. Найбільш поширеним символом залишається лелека/журавель. Ці птахи виступають символами роду, родини, зв'язку з предками, тому й зараз вони найбільше згадуються. Як справедливо зазначає дослідниця мовного концепту «птах» у сучасній українській мові І. Казимир, «орнітологічні сценарії зазвичай поєднуються з темами приходу весни або осінньої пори, описами природних явищ, проблемами життя людини на противагу смерті; темами Батьківщини – України, рідної домівки, любові до землі, своєї родини, місця, де народився. Любов до Батьківщини в українських поезіях асоціюється із землею і тим, що росте й живе на землі, зокрема із птаством, яке стереотипно прив'язано до України: солов'ями, лелеками, ластівками» [6, с. 13]. Більш того, в сучасній українській поезії ХХ – ХХІ століття продовжують працювати процеси метафоризації та антропологізації птахів, коли «птахи уподібнюються людині за будовою тіла, корисністю їх у природі, звучанням, способами існування, властивими чи приписуваними їм якостями на підставі процесів стереотипізації за принципом антропометричності людської свідомості. Поети наділяють птахів рисами та вдачею людини, перетворюють їх на друзів, ворогів, ліричних героїв, роблять взірцями для наслідування» [6, с.17]. У продовження цього дослідження аналізувалось представлення та асоціативне значення концепту лелека в сучасній українській мові та свідомості, таке дослідження виявила значущість цього образу для сучасних українців: дослідницею О. Бабаковою виявлено 45 концептуальних ознак образу-концепту лелеки, зокрема, концептуальне поле якого включає материнство, народження дитини, загальнолюдські моральні цінності – свободу, добро, мир, надію, щастя, радість, затишок, спокій, вірність, турботу, чистоту, співвіднесеність з небом, Батьківщиною, рідною мовою і культурою, позначення гнізда, домівки, роду, традиції, природи, здатності літати, співвіднесеність з простором, життєвою дорогою людини, відродженням, новизною. «Як відомо, до ядерної зони належать лексеми, які експонують ядро національної свідомості, до периферії – індивідуальну свідомість. У концепті лелека когнітивні ознаки співвіднесеність із народженням дитини, материнством, із птахом, із загальнолюдськими моральними цінностями становить ядро концепту і свідчать про найбільш значущі для свідомості українців риси, притаманні поняттю лелека» [2, с. 9].

Крім окремих символів, глибоко символічними можуть бути не тільки ритуали храмового дійства, але традиційної культури. Візьмемо для філософсько-антропологічного та культурно-антропологічного аналізу таке явище повсякденної культури українців як писанкарство. При негативному ставленні до української культури як в Австро-Угорській, так і в Російській імперії, а також при забороні на давні українські традиції святкування та українській національній побут за радянські часи, писанкарство зберегло найдавніші та найскладніші риси української культури та ментальності, оскільки ототожнювалось як з космологічною міфологією українців (народження світу з яйця, позначення стихійних та космологічних сил у візерунках), так і її християнізованими різновидами міфології (величання, привітання на Пасху, символ воскресіння Христа тощо), а також було доступно великій кількості населення через легкість самої технології та можливості зберігання писанок як предметів декоративного мистецтва. В. Жайворонок у словнику «Знаки української

етнокультури» визначає саму писанку наступним чином – «розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце; розписується різноманітним орнаментом – геометричним, рослинним, тваринним, кожний колір у писанковому розпису має власну символіку; розписане яйце символізує джерело життя, усього живого; звичай розмальовувати писанки походить ще з дохристиянських часів, здавна писанки наділялися охоронними властивостями» [5, с. 450 – 451]. У писанкарстві використовували ряд технік, але найбільше значення мають орнаменти та їх елементи, та ігри, забавки, які проводились з писанками, це ті елементи, що в дії відображають світосприйняття українців.

Для гуцульських писанок, наприклад, характерні складні геометричні та антропоморфні мотиви, використання «дерев», «сорока гілок», «сосонок», «рибок», «рачків», «баранячих ріжок», для буковинської писанки характерне використання чорного, зеленого, червоного, жовтого кольорів, геометричні мотиви, що позначають землю та всі її багатства – «вазони», «дерева», «квіти», «хрести», «трилисники», «баранячі ріжки», генетично найбільш давні мотиви збереглись на Поліссі, де крім рослинного давнього орнаменту, використовують зооантропоморфні символи «панна», «княгиня», «берегиня», слобожанська писанка демонструє рослинний орнамент – «квіти», «дерева», «ружі», «вінки», «сосонки», «решітки», «гребінчики», «ягідки» – та космогонічний («сонце», «коло», «зірки», «хрести», «райські пташки», «драбинки», «вазони»).

Таким чином, ми бачимо в писанкарстві не тільки збереження давніх технік зображення, але й дуже давньої символіки – хрест позначає як зародження життя, так і чотири сторони світу, космогонічний процес у цілому, осердя «дерева життя», рослинні символи часто є втіленням цього дерева життя («вазони», «дерева», «квіти», «ружі» тощо), «сонце», «коло», «зірки», «безконечник» позначають верхню небесну сферу, «пташки», «райські пташки» слугують посередниками-медіаторами між верхнім та земним світом, всі багатства землі позначає зооморфний та аграрний орнамент. Найбільш складними та полісемантичними є образи «панна», «берегиня» та «хрест», що можуть бути позначеннями як центру світу, так і людини, коли відбувається співпадіння мікрокосму та макрокосму, а також більш давніми до аграрними божествами – покровителями лісу, мисливства, природної стихії, загалом оберегом та захисним символом, що має охороняти власника від хаотичних, деструктивних сил або ворогів, шкідницької магії.

Висновки.

Нами досліджено символіку природного та соціокультурного в українській традиції, природні символи придбають певну мистецьку та соціокультурну символіку, обумовлену насамперед соціальною та міфологічною ієрархією. Показовими в цьому відношенні є образи птахів – вони не тільки поєднують небесний та земний світ, сакральне та повсякденне, але й стають втіленням мистецтва (соловей), майстерної поезії та майстра-поета (лебідь), свідомості та пильнування роду, предків (журавель), материнства, любові до Батьківщини, сімейних цінностей (лелека). Це обумовлено як автентичною українською міфологією, основні образи якої складаються до X століття, так і культурними взаємодіями з античним та європейським світом. Елемент вистави супроводжував весь календарно-обрядовий цикл, але особливе значення приділялось обрядам сівби та оранки, щедруванням на Новий рік, народженню дитини, весіллю, залученню юнацтва до громадського життя. Особливо складна та давня символіка, її онтологічне наповнення у писанкарстві, оскільки писанка відображує давні космологічні міфи (зародження і спасіння світу через яйце, ототожнення яйця з космосом, дії писанкаря як заступника перед предками) зберігає традиційні мотиви за радянських та пострадянських часів. В прикрашанні писанок найбільш складну

філософсько-культурну символіку мають символи «хреста», «священного дерева», «райської пташки», «зірок», «кола», «берегині».

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Аверинцев С.С. София-Логос. Словарь / С.С. Аверинцев. – Київ : Дух і Літера, 2001. – С.155 – 161.
2. Бабакова О.К. Асоціативні ознаки концепту лелека в українській лінгвокультурі / О.К. Бабакова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2016. – №20. – Т.1. – С.8 – 10.
3. Берк П. «Перформативный поворот» в современной историографии / П. Берк // Одиссей : Человек в истории. – 2008. – №1. – С.337 – 354.
4. Грекова М.А. Співочі птахи у картині світу народів європейської античності: до проблеми визначення критерію відбору /М.А. Грекова // Studia Linguistica. – 2014. – Vol. VIII. – С.151 – 159.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник /В.В. Жайворонок. – Київ : Довіра, 2006. – 702 с.
6. Казимир І.І. Концепт птах у мовній картині світу українського народу : автореф. дис...канд.філол. наук...спец. 10.02.01 «Українська мова»/І.І. Казимир ; ХНУ імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 20 с.
7. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры / Э. Кассирер // Э. Кассирер. Избранное. Опыт о человеке. – Москва : Гардарики, 1998. – С.440 – 722.
8. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Собр. сочинений / Н.И. Костомаров. – Кн.8, т.21. – Санкт-Петербург, 1995. – 438 с.
9. Кримський С. Ранкові роздуми / С. Кримський – Київ : Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
10. Лотман Ю.М. Статті по семиотике и типологии культуры // Лотман Ю.М. Избранные статьи в трех томах [Электронный ресурс] / Ю.М. Лотман. – Режим доступа к ресурсу :http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/24.php
11. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – Київ : Обереги, 1992. – 87 с.
12. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С.Степанов. – Москва : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
13. Сумцов Н. Символика славянских обрядов: избранные труды / Н. Сумцов. – Москва : Восточная литература, РАН, 1996. – 296 с.
14. Титар О.В. Українські національні і культурні ідентичності у глобалізованому світі (на прикладі культури Слобожанщини) : монографія / О.В. Титар. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – 349 с.
15. Хархаліс У.М. Звичай, традиція, обряд, ритуал як форми відображення суспільних відносин / У.М. Хархаліс // Мультиверсум. Філософський альманах. – Київ :Центр духовної культури. – 2004. – №44. – С.22 – 34.